

PRILOG ISTRAŽIVANJU LITURGIJSKIH AMBIJENATA U CRKVENOJ ARHITEKTURI SA ZADARSKOG PODRUČJA U RANOKRŠĆANSKOM I RANOSREDNJOVJEKOVNOM RAZDOBLJU

Ana JORDAN KNEŽEVIĆ
Sveučilište u Zadru
Zadar, Hrvatska

UDK: 726:27(497.5 Zadar)
DOI: <http://doi.org/10.21857/m3v76tzoey>
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 3. travnja 2017.

U radu se donose nove spoznaje o liturgijskim ambijentima u crkvenoj arhitekturi sa zadarskog područja iz vremena kasne antike te ranog srednjeg vijeka. Daje se naglasak na one dodane ambijente koji su obilježili ranokršćansku arhitekturu te su tako utjecali na izvođenje liturgijskog obreda. Pritom se ukazuje na specifičnosti koje su zastupljene na razmatranom području. Posebno se analiziraju liturgijski ambijenti koji se crkvenim građevinama dodaju u razdoblju predromanike i romanike jer tada pod utjecajem Bizantske crkve nastaju promjene u liturgiji. Od 9. stoljeća razvija se kult zadarskih svetaca, što je u razdoblju kasne antike bilo nepoznato. S vremenom nastaju posve novi sakralni prostori ili manji ambijenti namijenjeni za liturgiju posvećenu relikvijama. U tome kontekstu ukazuje se na značenje tih sakralnih prostora koji su utjecali na daljnji razvoj crkvene arhitekture tijekom romanike, ali i u kasnijim stoljećima.

Ključne riječi: Zadar (Jader), kasna antika, rani srednji vijek, liturgijski ambijenti, Rimska crkva, bizantski crkveni obred.

UVOD

Zadarski prostor bilježi velik broj crkvenih građevina iz ranokršćanskog razdoblja koje su uz veće ili manje izmjene nastavile funkcionirati i u kasnijim stoljećima. U njihovoj gradnji postoje određene specifičnosti koje ne nalazimo u crkvenoj arhitekturi kod ostalih urbanih središta na jadranskoj obali. Tijekom 5. stoljeća izostaju neki liturgijski ambijenti, poput pastoforija i narteksa. Međutim, oni se počinju slobodnije uvoditi u 6. stoljeću, što nam govori i o proširenom liturgijskom obredu. U to vrijeme mahom se grade i krstionice, ali se uvode i neki novi ambijenti kao katekumenej i konsignatorij. U predromanici se mijenja klasičan obred Rimske crkve koja pod utjecajem bizantske liturgije dobiva centralan karakter (naglasak na svetište). Kompleksnost takvog obreda pojašnjavaju dodani ambijenti u zadarskoj katedrali. Tijekom

srednjeg vijeka u crkve se uvode i oltari kroz formu apsida i niša, čime je bilo omogućeno izvođenje više dnevnih liturgija unutar istog sakralnog objekta. Uz „standardnu“ liturgiju namijenjenu euharistijskom slavlju, uvodi se i liturgija posvećena kultu kršćanskih svetaca.

CRKVENA ARHITEKTURA 5. STOLJEĆA I LITURGIJSKI AMBIJENTI

Već se u dosadašnjoj literaturi ukazalo na činjenicu da bazilike u Zadru imaju neka zajednička arhitektonska obilježja te se slijedom toga one izdvajaju u crkvenoj arhitekturi ranokršćanskog razdoblja na jadranskoj obali.¹ Među ostalim, posebno se zanimljivim čini rješenje prezbiternog prostora unutar središnje bazilike sv. Petra, a takvo isto svetište susrećemo i unutar bazilike sv. Stjepana te bazilike sv. Tome. Radi se o sužavanju njihovih apsida prema unutra zbog čega su bazilike imale i užu središnji brod.² Dodatno stvaranje trijumfalnog luka u pojedinim zadarskim bazilikama napravljeno je s namjerom da se naglasi svetišni prostor, a takav „uvučeni“ položaj apsida omogućio je i lakše postavljanje svećeničke klupe. Ipak, subselij (*subselium*) nije istražen kod svih gradskih bazilika. Zasada možemo pouzdano govoriti o njegovim ostatcima u središnjoj bazilici sv. Petra, u bazilici sv. Stjepana te u ceterijalnoj bazilici posvećenoj sv. Ivanu Krstitelju na Relji. Upravo je bazilika sv. Stjepana po nekim svojim arhitektonskim elementima i najbliža zadarskoj prvostolnici, pa otuda i podudarnost u dodanim liturgijskim ambijentima.³ Izvan gradskog prostora subselij je u tako ranom razdoblju jedino dograđen bazilici sv. Ivana Krstitelja u Mulinama na otoku Ugljanu (Sl. 4). Svima njima kao uzor za gradnju prezbiterija poslužila je tlocrtna situacija zadarskog prvog oratorija, postavljenog uz južni zid bazilike sv. Petra. U unutrašnjosti oratorija utvrđeni su ostatci svećeničke klupe koja nije bila postavljena po sredini prezbiterija, već je bila orijentirana prema njegovu bočnom zidu sa sjeverne strane (Sl. 5). Pitanje vremena gradnje spomenutog oratorija još uvijek držimo otvorenim, ali sve je izvjesnije da se

¹ Pavuša VEŽIĆ, *Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, sv. 12, Zagreb, 1986., 161 – 177; Pavuša VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar, 2007., 129 – 158; Nenad CAMBI, *Antika*, Zagreb, 2002., 232; Ante UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2002., 117 – 122; Ana JORDAN KNEŽEVIĆ, *Ranokršćanske crkve s kontinuitetom u predromaniци u Zadru, Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru*, sv. 52, Zadar, 2010., 121 – 148.

² P. VEŽIĆ, *Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području*, 165 – 176; P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 133 – 135; N. CAMBI, *Antika*, 232.

³ P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 65 – 72, 133 – 140.

on ne podiže prije sredine 4. stoljeća.⁴ To bi onda značilo da se u početcima razvoja kršćanstva u Zadru poštovao kanon Rimske crkve te da su svećenici već zarana prisustvovali u euharistijskom slavlju. Orijentacija oratorija u smjeru I – Z, kao i veći prostor prezbiterija s ostatcima subselija, koji je bio i neznatno povišen, zasigurno su glavne karakteristike koje će se naslijediti u crkvenoj arhitekturi sa zadarskog područja. Možda nije kod svih objekata prezbiterij bio toliko predimenzioniran, no da je to bio centralni dio unutar većine gradskih bazilika govori i njegov „povišeni“ položaj, koji je mogao biti dodatno otvoren i s trijumfalnim lukom kao što je to bio slučaj u katedrali te u bazilici sv. Stjepana.⁵ Povišeni prezbiterij istražili smo kod onih bazilika kod kojih su pronađeni i ostatci svećeničke klupe. Čini se da je s takvim oblikom prezbiterija zapravo omogućen otvoren pogled svih članova svećeničke svite koja je sjedila na kamenoj klupi. Subselij se kao dodani ambijent nasljeđuje i tijekom 6. stoljeća, i to među manjim župnim crkvama u zadarskoj okolici, primjerice istražen je u crkvi sv. Martina u Pidrasi te u crkvi sv. Bartolomeja (Crkvina) u Galovcu. Vjerojatno je i u tim crkvama liturgijsko slavlje bilo prošireno, s većim brojem prisutnog klera. Svakako treba istaknuti sličnu formu svetišta s ostatcima svećeničke klupe i u ostalim urbanim središtima na obali, poput onog u salonitanskoj katedrali, u crkvi sv. Ivana Evanđeliste u Rabu ili u crkvi sv. Marije u Novalji na otoku Pagu (Sl. 3).⁶ Posve sigurno je dalmatinski prostor bio pod utjecajem arhitekture puno većih crkava s područja Ravenne i Akvileje, gdje se subselij osobito njegovao.⁷ Koliko nam je poznato, to je važan segment u kršćanskoj arhitekturi koji se vrlo često nasljeđuje i u kasnijim gradnjama, što posebice dolazi do izražaja u vrijeme proširenja postojećih crkava tijekom predromanike i romanike.

U usporedbi s ranokršćanskim bazilikama diljem Carstva,⁸ zadarske bazilike izgledaju kao građevine mnogo skromnijih dimenzija. Slijedom toga, njihovi

⁴ O dataciji zadarskog oratorija nedavno smo pisali u radu Ane Jordan Knežević pod nazivom „Contribution to the study of development and function of sacral buildings at Zadar territory (4.-9. century)“, u sklopu 3. međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije u Zagrebu (3. – 6. lipnja 2016.), Institut za arheologiju, Zagreb (u tisku). O salonitanskom oratoriju i njegovoj recentnoj dataciji vidi u: Pasquale CHEVALIER, Jagoda MARDEŠIĆ, La ville de Salone dans l'antiquité tardive: déprise spatiale, mutations et renouveau de la parure monumentale, *Hortus artium medievalium*, sv. 12, Zagreb-Motovun, 2006., 55 – 69.

⁵ Ana MIŠKOVIC, *Liturgijski ambijenti i instalacije ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području*, Doktorska disertacija, Zagreb, 2012., 53 – 72.

⁶ P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 121 – 122.

⁷ Clementina RIZZARDI, L'impianto liturgico nelle chiese ravennati (V-VI secolo), *Hortus artium medievalium*, sv. 5, Zagreb-Motovun, 1999., 67 – 87. Ostatke subselija čuvaju i bazilike u gradu, poput bazilike di Piazza della Corte. Vidi u: Giuseppe CUSCITO, L'arredo liturgico nelle basiliche paleocristiane della „Venetia“ orientale, *Hortus artium medievalium*, sv. 5, Zagreb-Motovun, 1999., 87 – 104.

⁸ Richard KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London, 1986.

graditelji su pojednostavili i prostor svetišta, pa tako tu izostaju neki liturgijski ambijenti poput prostora za crkveni zbor (*schola cantorum*) koji je mogao završavati ambonom ili pločom pluteja.⁹ Zanimljivo je da izostaju i nalazi pomoćnih prostorija koje su jedino istražene u ceterijalnoj bazilici na Relji. Upravo je bazilika sv. Ivana Krstitelja prepoznatljiva po apsidi upisanog tipa, pa se njezine pastofrije tumače i kao izolirani utjecaji sirijske arhitekture na zadarskom području.¹⁰ Uz pastofrije, i narteks izostaje u crkvenoj arhitekturi 5. stoljeća. Značajna je njegova uloga u izvođenju liturgijskog obreda, pa ta činjenica istraživače pomalo zbunjuje. Tim više što je kod spomenutih bazilika u Zadru ostvaren svojevrsan predprostor, i to na način da su one bile uvučene svojim pročeljem od ruba rimskih insula u sklopu kojih su podizane.¹¹ Budući da narteks u istraživanjima nije potvrđen, vrlo je vjerojatno da je takav pretprostor funkcionirao kao otvoreni atrij (Sl. 6 i 7).¹² Atrij je također mogao poslužiti kao mjesto u kojem su boravili katekumeni prije ulaska u crkvu. Tu svakako treba uputiti i na blizinu položaja katekumeneja i krstionice do katedrale. U prvotnoj situaciji, kada je sakristija bila položena uz pročelje bazilike sv. Petra, atrij je mogao služiti i kao prostor u kojem se svećenička svita pripremala za ulazak u crkvu.¹³

Bazilika sv. Ivana Krstitelja u Mulinama na otoku Ugljanu i južna crkva podignuta na ranokršćanskom kompleksu sv. Asela u Ninu¹⁴ zasigurno su prve sakralne građevine koje su nastale u zadarskoj okolici. Smatramo da bi obje crkve trebalo preciznije datirati u rano 5. stoljeće, u vrijeme kada su podignute i bazilike u Zadru. Prvi memorijalni kompleks na položaju u Mulinama, a koji je prethodio gradnji velebne bazilike, u literaturi se datira u posljednju četvrtinu 4. stoljeća, što smatramo ispravnom datacijom.¹⁵ Također, prvi oratorij koji je

⁹ Anđelko BADURINA, *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva. Uvod u ikonologiju*, Zagreb, 1990., 523 – 524.

¹⁰ P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 76 – 79.

¹¹ P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 64.

¹² Godine 1984. malo sondažno istraživanje ispred katedrale vodio je R. Jurić, tadašnji kustos i voditelj Odjela za srednji vijek u Arheološkom muzeju u Zadru. Istraživanjima su pronađeni samo ostatci rimskog kanalizacijskog sustava. Koristim priliku da zahvalim kolegi R. Juriću na ustupljenim informacijama.

¹³ A. MIŠKOVIĆ, *Liturgijski ambijenti i instalacije ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području*, 251.

¹⁴ Mate SUIĆ, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, *Ljetopis Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 64, Zagreb, 1960., 230 – 249; P. VEŽIĆ, Ninska crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja, *Starohrvatska spomenička baština – rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zbornik radova, ur. M. Jurković, T. Lukšić, Zagreb, 1996., 87 – 99; A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 86 – 92.

¹⁵ M. SUIĆ, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, 230 – 249; Mate SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra, knj. 1, Zadar, 1981., 338.

prethodio južnoj crkvi ranokršćanskog kompleksa u Ninu vjerojatno je nastao u posljednjim desetljećima 4. stoljeća.¹⁶ Budući da u crkvenoj arhitekturi u Zadru ne možemo sa sigurnošću potvrditi narteks, čini se posve važnim da su u tako ranom razdoblju i kod bazilike u Mulinama, i kod prve crkve u Ninu (ali i kod oratorija na tome položaju!) pronađeni ostatci narteksa. Očito je da u samim počecima razvoja kršćanstva Zadar ne dominira kao jedino središte iz kojeg se šire utjecaji u arhitekturi. U spomenutom slučaju gradnja narteksa mogla je biti potaknuta iz nekog drugog gradskog središta, konkretno, utjecaji su mogli doći sa salonitanskog područja.¹⁷ Na narteks bazilike u Mulinama bile su položene memorijalne cele, što govori da je taj dodani ambijent imao i sepulkralnu namjenu.¹⁸ Na širem zadarskom području vrlo su rijetki primjeri takve arhitekture u doba ranog kršćanstva. Prilikom istraživanja položaja Bičina u Polači¹⁹ otkriven je narteks crkve s ukopanim grobovima, što govori o njegovoj proširenoj namjeni. Možemo zaključiti da su nartekse takve sepulkralne namjene zapravo i prvi crkveni ambijenti koji imaju svojevrstan cemeterijalno-memorijalan karakter. Nartekse cemeterijalno-memorijalne namjene se nasljeđuju, pa su oni česta pojava i u arhitekturi ranosrednjovjekovnih crkava, osobito onih s prostora hrvatske države. Kao primjer može nam poslužiti kompleksni narteks crkve sv. Marije na Biskupiji kod Knina.²⁰ U Zadru izostaju nalazi takvih narteksa. Naime, i kod jedine cemeterijalne bazilike u gradu, one posvećene sv. Ivanu Krstitelju na Relji, cemeterijalna namjena ne veže se uz narteks, već uz rimsku nekropolu na kojoj je ona podignuta.

U zadarskoj se katedrali iza prostora subselija nalazio deambulatorij. Takav ophodni prostor istražen je i u prvom oratoriju podignutom do katedrale. Međutim, deambulatorij kao dodani prostor nije uobičajena pojava u ostaloj crkvenoj arhitekturi sa spomenutog područja. Poznato nam je jedino da je on postojao i u trobrodnoj ranokršćanskoj bazilici sv. Marije u Novalji na otoku Pagu.²¹ Inače, u kršćanskoj liturgiji deambulatorij se veže uz liturgijski obred

¹⁶ A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 36, sl. 27.

¹⁷ N. CAMBI, *Antika*, 215 – 224; P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 82 – 85.

¹⁸ M. SUIĆ, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, 231; M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, 338 – 340; A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 86 – 93; P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 82 – 85.

¹⁹ Boris ILAKOVAC, Vranska regija u rimsko doba, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 18 (Povijest Vrane), Zadar, 1971., 115 – 118; P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 102.

²⁰ Ante MILOŠEVIĆ, *Crkva Sv. Marije, mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kod Knina*, Split, 2000.

²¹ P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 122.

namijenjen prijenosu relikvija.²² Budući da je služio u procesionalnim liturgijama u cemeterijalnim crkvama, još uvijek nije poznato koja je bila njegova namjena u zadarskoj katedrali. Naime, sigurni smo da se u tako ranom razdoblju u njoj ne štiju relikvije svetaca mučenika, niti su tu zabilježeni ukopi. Cemeterijalnu namjenu zadarskog oratorija također bismo trebali isključiti. U prvim stoljećima razvoja kršćanstva i kulturnih objekata osobito do izražaja dolaze centralne građevine u kojima je putem deambulatorija omogućen slobodan protok vjernika (vjernici se tijekom procesije kreću u krug). Na primjer, takvu namjenu imao je i deambulatorij u crkvi Kristova groba u Jeruzalemu.²³ U ranokršćanskim bazilikama u Rimu i Svetoj zemlji on je sveden na polukrug koji prati plašt apside, a koji dalje vodi prema pomoćnim prostorijama te centralnom dijelu prezbiterija. Na taj je način izveden i deambulatorij unutar bazilike sv. Petra, samo što on isprva nije imao dodane pastoforije. Smatramo da je mogao služiti u procesiji, i to same svećeničke svite na čelu s biskupom (Sl. 1).²⁴

Od dodanih liturgijskih ambijenata vrlo rano se javljaju i krstionice. Prva krstionica na zadarskom području podignuta je uz katedralu (Sl. 10). Zanimljivo je da se radi o centralnoj građevini, tlocrta složenog od vanjskog šesterokuta i unutrašnjeg šesterolista.²⁵ Po sredini tog objekta nalazila se križna *piscina* koja je imala funkciju bazena za pokršćavanje. Ta jedina krstionica podignuta u kasnoantičkom Zadru nije funkcionirala kao odvojen objekt, ona je putem jedne niše bila povezana sa središnjom bazilikom te je na taj način bilo omogućeno povezivanje odvojenih segmenata liturgije u jednu zatvorenu cjelinu. Budući da je gradnjom krstionice bazilika sv. Petra preuzela ulogu središnje župno-kongregacijske crkve, svakako treba ukazati na mogući raniji postanak spomenutog baptizimalnog objekta, što se u recentnoj literaturi i navodi.²⁶ U prilog takvom tumačenju treba ukazati na to da je kršćanstvo u Zadru zarana zaživjelo te da je prvi oratorij podignut tijekom 4. stoljeća, dok se gradnja gradskih bazilika datira na početak 5. stoljeća. Već u 6. stoljeću započinje proces evangelizacije zadarske okolice, a u vrijeme Justinijana

²² R. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine architecture*, 15 – 40; A. MIŠKOVIĆ, *Liturgijski ambijenti i instalacije ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području*, 175 – 176; Mirja JARAK, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća – uvod u studij predromanike*, Split, 2013., 25 – 30, 114 – 121.

²³ R. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine architecture*, 1986., 70 – 74.

²⁴ Pretpostavljamo da je on upravo za tu svrhu bio i dodatno ukrašen mozaičnim podom (!).

²⁵ P. VEŽIĆ, *Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području*, 161 – 164; P. VEŽIĆ, *Starokršćanski sloj katedrale u Zadru*, *Diadora*, sv. 10, Zadar, 1988., 165 – 181; P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 41 – 48; P. VEŽIĆ, *Dalmatinski šesterolisti: sličnosti i razlike*, *Ars adriatica*, sv. 2, Zadar, 2012., 41 – 74.

²⁶ P. VEŽIĆ, *Episkopalni kompleks u Zadru*, Zadar, 2013., 30 – 31.

zakonom se određuje obvezna inicijacija bezvjernika.²⁷ U 6. stoljeću ne samo da dolazi do povećanja broja pokrštenih već su i pravo pokrštavanja, uz biskupe, dobili i predstavnici višeg klera.²⁸ Sva ta događanja potekla su iz kršćanskog Zadra, koji u prvim desetljećima 6. stoljeća zasigurno imao već pokršteno stanovništvo. Zbog toga je izvjesno postojanje starijeg krstioničkog objekta u Zadru, i to već u prvim desetljećima 5. stoljeća. Na takvu dataciju upućuje i centralni oblik krstionice, koji se veže uz pojavu prvih kršćanskih memorija i mauzoleja diljem Carstva. Neki od njih datiraju se već u kraj 3., odnosno u prva desetljeća 4. stoljeća.²⁹

Druga krstionica centralnog oblika pronađena je uz crkvu sv. Martina u Pridrazi, međutim ona u tlocrtu ima izgled oktogonalne građevine s dodanom polukružnom apsidom.³⁰ Budući da na temelju nekih općih pojava u arhitekturi crkvu sv. Martina zajedno s krstionicom možemo pouzdano datirati u 6. stoljeće,³¹ to nam je još jedan dodatni razlog za ranije datiranje zadarske krstionice koja joj je očito poslužila kao uzor u gradnji. Apsida koja je naknadno pridodana krstionici crkve sv. Martina svjedoči nam o njezinoj proširenoj liturgiji. Riječ je o dodanom liturgijskom ambijentu koji je vjerojatno služio kao konsignatorij (Sl. 9). Možda je on postojao i u krstionici zadarske katedrale, i to u obliku unutrašnje niše (Sl. 10). Konsignatorij se javlja u crkvenoj arhitekturi od 6. stoljeća, a sudeći po materijalnim ostacima, posebno je zastupljen tijekom 7. stoljeća gdje je služio kao prostor u kojem se obavljao sam čin potvrde.³² On se inače ne javlja kao obvezan dio ranokršćanskih krstioničkih objekata, imali su ga samo oni značajniji župno-kongregacijski objekti u kojima su liturgijski obred potvrde (pomazanje uljem i polaganje ruku) izvodili samo biskupi.

²⁷ Hubert JEDIN, *Velika povijest crkve*, Zagreb, 1995., 423; N. CAMBI, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, *Materijali*, 12, 9. kongres arheologa Jugoslavije, ur. Šime Batović, Zadar, 1976., 239 – 282.

²⁸ N. CAMBI, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, 269; H. JEDIN, *Velika povijest crkve*, Zagreb, 1972., 199 – 200.

²⁹ J. B. W. PERKINS, *Roman Imperial Architecture*, 451; P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 143 – 145. Svakako je na takvu gradnju utjecao i izgled Dioklecijanova mauzoleja u Splitu, vidi u: Ejnar DYGGVE, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split, 1996., tab. II. 13. II. 25.

³⁰ P. VEŽIĆ, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, 171 – 172; P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 85 – 93; P. CHEVALIER, Les baptistères paleochrétiens de la province Romaine de Dalmatie, *Diadora*, 10, Zadar, 1988., 111 – 163; A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 52 – 56.

³¹ N. CAMBI, *Triconch Churches on the Eastern Adriatic*, *Actes du Xe Congrès International d'archéologie Chrétienne*, Thessalonique, 28. 9 – 4. 10. 1980., 2, Thessalonique – Citta' del Vaticano, 1984., 45 – 54.

³² A. BADURINA, *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva. Uvod u ikonologiju*, Zagreb, 1979., 335; A. MIŠKOVIĆ, *Liturgijski ambijenti i instalacije ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području*, 188 – 189, 276.

Posebno se zanimljivom čini krstionica bazilike sv. Ivana Krstitelja u Mulinama na otoku Ugljanu (Sl. 8). Naime, tu je apsida postojećem krstioničkom objektu dodana naknadno, a sudeći po poligonalnom izgledu njezina vanjskog zida, ta se dogradnja nije mogla dogoditi prije 6. stoljeća.³³ Nismo sigurni radi li se i kod spomenute bazilike o formi konsigantorija, no ako da, on je zasigurno služio kao prostor u kojem je zadarski biskup obavljao čin potvrde (Sl. 8).

Konsignatorij je vjerojatno funkcionirao i kao manji prostor do krstionice, a ne isključivo kao apsida ili niša unutar krstioničkih zdanja. Primjerice, kod crkve na položaju Bičina u Polači naknadno je izgrađena niša na prostoru do same krstionice.³⁴ I tijekom srednjeg vijeka nastavlja se potreba za ugradnjom takvih dodatnih liturgijskih ambijenata. Ponekad su dodani prostori do krstioničkih objekata mogli funkcionirati i kao apoditerij, tj. mjesto u kojem su katekumeni odlagali odjeću prije ulaska u baptisterij. S. Gunjača je tako prepoznao apoditerij u pomoćnim prostorima do krstionice na lokalitetu Srma – Prižba kod Vodica.³⁵ Možda su kao apoditeriji funkcionirali i manji dodani prostori do krstionice crkve u Galovcu te kod krstionice spomenute bazilike u Mulinama koji se vide na njihovim utvrđenim tlocrtima.³⁶

LITURGIJSKI AMBIJENTI U ARHITEKTURI 6. STOLJEĆA

U arhitekturi 6. stoljeća mahom dominiraju jednostavni sakralni objekti jednobrodnog tlocrta. Istraživanja su potvrdila da se kod većine crkava iz toga razdoblja javljaju liturgijski ambijenti u obliku nartekse, pastoforija i krstionica. Oblik povišenog svetišta kakav je postojao u bazilikarnoj arhitekturi u gradu nasljeđuje se i tijekom 6. stoljeća, pa tako svetište postaje centralni prostor i u manjim sakralnim objektima. Primjerice, kod ranokršćanske crkve na Crkvini u Galovcu utvrđen je čak 25 cm povišen prezbiterij u odnosu na njezinu središnju

³³ Krstionica se datira u 5. stoljeće, kao i bazilika. M. SUIĆ, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, 230 – 249. A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 86 – 93.

³⁴ A. MIŠKOVIC, *Liturgijski ambijenti i instalacije ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području*, 276 – 277.

³⁵ Zlatko GUNJAČA, Krstionica starokršćanske dvojne bazilike na Srimi, *Libnidos*, 7, Ohrid, 1989., 165 – 180; Z. GUNJAČA, Ostaci arhitekture i analiza građevinskih faza, *Srma – Prižba, Starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik, 2005., 9 – 54.

³⁶ J. Belošević govori o prostoru nepoznate namjene s južne strane crkve na Crkvini u Galovcu koji potječe iz njezine druge predromaničke obnove. Janko BELOŠEVIĆ, Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra, *Diadora*, sv. 18/19, 1996.-1997., Zadar, 1997., 301 – 350; M. SUIĆ, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, 230 – 249.

lađu.³⁷ Kod svih istraženih jednobrodnih crkava apside izrastaju iz ramena građevine te su one promjerom znatno uže od središnjeg broda crkve. U njima se formirao jednostavan oblik svetišnog prostora, koji je uglavnom funkcionirao bez ambijenata u formi krstionice. Isti je slučaj i kod većine predromaničkih i romaničkih crkava jednobrodnog tlocrta u zadarskoj okolici. Budući da se crkve grade tijekom 6. stoljeća, u vrijeme kada je evangelizacija zadarskog *pagusa* u snažnom zamahu, sasvim je sigurno da su pokrštavanje preuzele samo važnije ruralne crkve. Zbog toga su manji sakralni objekti zadržali tek namjenu kongregacijskih objekata u kojima se obavljalo misno slavlje. Sva tri važna liturgijska ambijenta (pastorije, krstionica i narteks) isključivo se vežu uz crkve koje pripadaju arhitekturi „složenog“ (naronitanskog) tipa. Na zadarskom području u tu skupinu možemo ubrojiti crkvu sv. Bartolomeja u Galovcu, crkvu sv. Asela u Ninu, crkvu sv. Martina u Lepurima te crkvu na položaju Bičina u Polači. Smatramo da je i trikonhalna crkva sv. Martina u Pridrazi pripadala takvom tipu arhitekture. O tome nam govore sačuvani ostatci pomoćnih prostorija, narteksa, dodani atriji te s južne strane postavljena oktogonalna krstionica crkve.³⁸ Svi ti ambijenti ukazuju na njezinu proširenu namjenu kao važne župno-kongregacijske crkve koja je, sudeći po ostacima sačuvanog kamenog namještaja i gradnji velebne krstionice, očito bila u bliskoj vezi sa samim biskupskim središtem u Zadru. Većina krstioničkih objekata iz 6. stoljeća zadržava položaj s južne strane sakralnog objekta, što se u literaturi tumači i kao svojevrсно obilježje crkvene arhitekture na zadarskom području.³⁹ Ipak, ponekad se javljaju i odstupanja, pa tako prva krstionica uz ranokršćansku crkvu u Galovcu, kao i krstionica kompleksne bazilike u Polači, imaju položaj na sjevernoj strani.⁴⁰

Narteks se počinje slobodnije uvoditi u arhitekturi zadarskih crkava tek tijekom 6. stoljeća. Kod jednobrodnih sakralnih objekata on se javlja poput manje poprečne prostorije koja uglavnom ne dominira u tlocrtu. Takvi nartekosi nemaju sepulkralnu ulogu. Puno kompleksniji su nartekosi među crkvama

³⁷ J. BELOŠEVIĆ, Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra, 301 – 350.

³⁸ Oktogon je forma koja je zastupljena u gradnji ranokršćanskih krstionica, ali se često javlja i u kasnijim razdobljima. Prema tumačenju Ambrozija Milanskog, oktagon simbolizira osmi dan, dan u koji je Krist uskrsnućem obnovio svijet, vidi u: A. BADURINA, *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva. Uvod u ikonologiju*, 363.

³⁹ P. CHEVALIER, Les baptistères paléochrétiens de la province Romaine de Dalmatie, 111 – 163; P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 150 – 151.

⁴⁰ Branka MIGOTTI, Dalmacija na razmeđu Istoka i Zapada u svjetlu međusobnog odnosa jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3, 24/25, Zagreb, 1992., 163 – 182.

„složenog“ tipa, gdje su oni uglavnom i rastvoreni s većim brojem otvora kako bi se omogućio kompleksan liturgijski obred. Zanimljivim se tako čini narteks crkve sv. Bartolomeja (Crkvina) u Galovcu koji je imao vrata na zapadu, vrata prema crkvi te vrata na južnoj strani. Tako je putem vrata bila omogućena komunikacija s crkvom, ali i s baptisterijem (Sl. 11).⁴¹ Veći broj otvora na narteksu svjedoči nam i o slobodnoj cirkulaciji mnogobrojnog puka. Slijedom toga, možemo pretpostaviti da su se vrata na južnom zidu nartekse kod spomenute crkve u Galovcu naknadno otvorila, i to tek nakon što je s južne strane tog objekta uspostavljena nova krstionica. Vrlo su rijetki primjeri „dvostrukog“ nartekse kakav je istražen kod crkve sv. Martina u Pridrazi. Naime, ta pridraška crkva je imala glavni narteks pred svojim ulazom, ali i manji narteks pred ulazom u krstionicu (Sl. 12). Iz jednog i drugog dodanog ambijenta moglo se direktno ući u lađu crkve. Smatramo da je narteks pred krstionicom vjerojatno nastao iz potrebe zbog povećanog broja članova lokalne zajednice koji su očito u takvom predprostoru bili isključeni te su čekali svoj red za svečani čin krštenja.

Iako se pastoforije nisu nužno morale nalaziti uz glavnu apsidu kongregacijskog objekta, to je njihov prepoznatljiv položaj u većini ranokršćanskih crkava na jadranskoj obali. Od početaka razvoja kršćanske liturgije takvi su dodani prostori morali preuzeti ulogu sakristije, odnosno manje memorije ili prostorije za čuvanje relikvija.⁴² Naime, ti su ambijenti postali neophodni za izvođenje euharistijskog slavlja.⁴³ O tome nam govori i činjenica da su pastoforije istražene i uz manje kongregacijske objekte uz koje, primjerice, ne nalazimo narteks. Vrlo je vjerojatno da do njihova razvoja dolazi tijekom 6. stoljeća, kada zapravo dominiraju utjecaji arhitekture s Istoka te se arhitektura prilagođava bizantskom crkvenom obredu. Zasiurno su prve pastoforije kod nas uspostavljene unutar cemeterijalne bazilike sv. Ivana Krstitelja na Relji, i to već početkom 5. stoljeća. Po uzoru na spomenutu

⁴¹ Na ranokršćanskoj crkvi najprije je uklonjen baptisterij sa sjeverne strane, da bi se potom izgradio puno veći krstionički objekt s južne strane crkve. J. BELOŠEVIĆ, Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 31 (18), Zadar, 1993., 121 – 143.

⁴² Pasquale TESTINI, *Archeologia christiana: nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI: propedeutica, topografia cimiteriale, epigrafia, edifici di culto*, Bari, 1980., 589; Noël DUVAL, Les installations liturgiques dans les églises paléochrétiennes, *Hortus artium medievalium*, sv. 5, Zagreb-Motovun, 1999., 7 – 30; Igor FISKOVIĆ, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti, *Arheološki radovi i rasprave*, sv. 8/9, Zagreb, 1982., 159 – 218; N. CAMBI, *Antika*, 219.

⁴³ Adolf ADAM, *Uvod u katoličku liturgiju*, Zadar – Hrvatski institut za liturgijski pastoral, 1993. U recentnim istraživanjima ukazuje se na mogućnost da se pastoforije tek u 9. stoljeću uvode u arhitekturu u svom prepoznatljivom obliku kao protezis i diakonikon. A. MIŠKOVIĆ, *Liturgijski ambijenti i instalacije ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području*, 190 – 191.

baziliku podiže se i crkva u Gaju na položaju Miri u Novalji na otoku Pagu.⁴⁴ Obje su crkve imale gotovo identičan raspored dograđenih pastoforija.

U zadarskoj okolici pastoforije se najprije javljaju među crkvama „složenog“ tipa, a onda i kod ostalih objekata kongregacijske namjene. Da su ninska crkva sv. Asela i galovačka crkva sv. Bartolomeja (Crkvina) u mnogočemu slične, već su ranije potvrdila znanstvena istraživanja.⁴⁵ Možda bi valjalo dodati da su one zapravo idealni primjeri crkava „složenog“ tipa kod kojih se, uz podudaran raspored otvora, prati i sličan raspored liturgijskih ambijenata. Tako su pastoforije i kod jedne i kod druge crkve identično raspoređene uz glavnu apsidu, a na istim položajima u crkvama su napravljeni i otvori koji su vodili iz pastoforija prema svetištu. Pravilan raspored liturgijskih ambijenata imala je i crkva sv. Martina u Lepurima, štoviše, njoj su pastoforije već u kasnoj antici funkcionirale kao dvije uzdužne prostorije vrlo sličnih dimenzija. U prvoj fazi crkvi je dodan i narteks, dok se krstionica pretpostavlja, pa bi njezinu pojavu možda ipak trebali uzeti s rezervom.⁴⁶ I kompleksna bazilika na položaju Bičina kod Polače imala je pravilno raspoređene pomoćne ambijente,⁴⁷ postavljene uz vanjske zidove građevine na sjevernoj i južnoj strani. Vrlo slična situacija je i s crkvom sv. Martina u Pridrazi, koja se tako od prvotne memorije razvila u kompleksnu trikonhalnu građevinu.

Dalje, pastoforije nalazimo i uz trobrodne bazilike poput Sv. Barbare u Privlaci ili Sv. Andrije u Zatonu.⁴⁸ Također, dograđuju se i uz manje jednobrodne crkve, na primjer istražene su kod Sv. Marije na otoku Ošljaku i kod Sv. Ivana kod Sali (Gruh) na Dugom otoku.⁴⁹ Sudeći po ostatcima otvora na bočnim zidovima, i jednobrodna crkva sv. Martina u Nevidanima na otoku Pašmanu imala je pastoforije,⁵⁰ a koliko nam je poznato pastoforije su već tijekom kasne

⁴⁴ P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 123.

⁴⁵ P. VEŽIĆ, Ninska crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja, 87 – 99; Nikola JAKŠIĆ, Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji, *Diadora*, sv. 15, Zadar, 1993., 127 – 144.

⁴⁶ N. JAKŠIĆ, Arheološka istraživanja razorene crkvice Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, *Starohrvatska prosvjeta*, 3, 27, Split, 2000., 189 – 200.

⁴⁷ P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 102.

⁴⁸ A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 34 – 36.

⁴⁹ A. UGLEŠIĆ, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spomenika na Dugom otoku, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 32 (19), (1992.-1993.), Zadar, 1993., 161 – 165; A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 93 – 95, 108.

⁵⁰ P. VEŽIĆ, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, 174; A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 95 – 97; Radomir JURIĆ, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, *Biogradski zbornik 1, Biograd i njegova okolica u prošlosti*, Znanstveni skup, ur. Š. Batović, Biograd, 11.-13. 11. 1988., Zadar, 1990., 296 – 297.

antike dograđene i crkvi sv. Martina na položaju Smratina na otoku Viru.⁵¹ Kod spomenutih objekata istraženi su i nartekse koji vjerojatno pripadaju prvim fazama gradnje, pa možemo pretpostaviti da su i one imale tlocrt kompleksnih građevina. Zanimljivim se čini i raspored dodanih ambijenata i kod ranokršćanske crkve sv. Nediljice u Korlatu.⁵²

U 6. stoljeću kao važan liturgijski ambijent dograđuje se i katekumenej zadarske prvostolnice.⁵³ Gradnjom katekumeneja ostvaren je slobodan pristup iz bazilike prema krstionici, o čemu svjedoče i vrata na njegovu sjevernom zidu te vrata na pročelju koja su vodila prema atriju krstionice. U kršćanskoj liturgiji katekumenej se interpretira kao prostor u kojem su katekumeni dobivali poduku te obavljali pripreme za ulazak u krstionicu.⁵⁴ Tek nakon što bi se izvršio sam obred inicijacije, katekumeni su bili spremni za ulazak u crkvu te im je bilo omogućeno sudjelovanje u euharistijskom slavlju (Sl. 1). Zbog toga je on u crkvenoj arhitekturi služio kao ambijent putem kojeg je bila ostvarena komunikacija unutar cijelog sakralnog sklopa, ali je bio omogućen i liturgijski obred koji je uključivao krštenje. U katekumeneju zadarske katedrale su pronađeni ostatci subselija te ostatci ograde svetišta koja se nalazila na istom mjestu kao i ona kada je tu u prvoj fazi funkcionirao oratorij.⁵⁵ To bi onda značilo da je i katekumenej imao puno veći svetišni prostor. Iako u njegovoj unutrašnjosti nisu pronađeni ostatci oltara, on je po svemu sudeći imao namjenu manjeg kongregacijskog objekta. Pitanje je je li zadarski katekumenej imao još neku dodatnu funkciju. Svakako treba uputiti i na njegov bogato ukrašen pod s mozaikom koji je predstavljao biblijsku temu „Izvor života“. Jeleni na tome izvoru simboliziraju pobožnost i čežnju za Bogom, ali su i primjer redovničkog poziva.⁵⁶

Već u ranom srednjem vijeku zbog adaptacije svetišta bazilike katekumeneju se zatvorio prozor na sjevernom zidu (Sl. 2). Na taj način mu je ostao zatvoren i

⁵¹ Zahvaljujem kolegi Tomislavu Fabijaniću, inače voditelju istraživanja lokaliteta na položaju Smratina, na ustupljenim informacijama.

⁵² P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 102 – 103.

⁵³ P. VEŽIĆ, Rezultati istraživanja u prostoru sakristije do katedrale u Zadru, *Diadora*, sv. 12, Zadar, 1990b., 301 – 326; P. VEŽIĆ, Starokršćanski sloj katedrale u Zadru, 165 – 183; Ivo PETRICIOLI, *Katedrala sv. Stošije u Zadru*, Zadar, 1985., 38; Nada KLAČIĆ, Ivo PETRICIOLI, *Prošlost Zadra, Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar, 1976., 509.

⁵⁴ A. BADURINA, *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva. Uvod u ikonologiju*, 327.

⁵⁵ P. VEŽIĆ, Starokršćanski sloj katedrale u Zadru, 174 – 177; P. VEŽIĆ, Rezultati istraživanja u prostoru sakristije do katedrale u Zadru, 301 – 326; P. VEŽIĆ, Prezbiterij katedrale u Zadru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 30, Split, 1990., 49 – 68.

⁵⁶ A. BADURINA, *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva. Uvod u ikonologiju*, 296.

dodatni izvor svjetlosti koji je dolazio u prostor njegova svetišta. Moguće je da je on tada preuzeo ulogu manje kapelice do koje se dolazilo posebnim ulazom. U isto vrijeme katekumenej je zasigurno imao ostvarenu komunikaciju i prema južnom atriju u sklopu kojeg se podignula i crkva sv. Donata. Tek u 12. stoljeću prostor katekumeneja počinje se tumačiti kao crkva sv. Barbare, ali i kao nova sakristija katedrale.⁵⁷

LITURGIJSKI AMBIJENTI U ZADARSKIM CRKVAMA TIJEKOM PREDROMANIKE I ROMANIKE

Tijekom ranog srednjeg vijeka novi sakralni objekti preuzimaju liturgijske ambijente kakvi su bili u upotrebi i u ranijim stoljećima. Ako se adaptira starija građevina iz ranokršćanskog razdoblja, onda se uglavnom zadržavaju postojeći liturgijski ambijenti, što nam na jedan način potvrđuje svojevrstan kontinuitet u održavanju liturgijskih obreda. Do djelomičnih izmjena dolazi kada se obred Rimske crkve upotpunjuje s onim bizantskim, što posebno dolazi do izražaja uspostavljanjem bizantske vlasti u Zadru tijekom 9. stoljeća. Prve takve inovacije očitovale su se formiranjem pastoforija u zadarskoj prvostolnici, čime je znatno proširen prostor njezina prezbiterija. Južna je pastoforija nastala u sasvim novom prostoru uvučenom između vanjskog plašta apside i sjevernog zida katekumeneja (Sl. 2). S obzirom na dotadašnju gradnju u Zadru, riječ je o sasvim novim zahvatima u arhitekturi, pa je tako nova pastoforija dobila bačvasti svod s pojasnicama te pravokutno svetište koje je bilo riješeno sustavom ugaonih trompi.⁵⁸ Time je južna pastoforija preuzela ulogu sakristije (Sl. 2).⁵⁹ Vrlo je vjerojatno da je njezinoj gradnji prethodila adaptacija prvotnog diakonikona koji je bio postavljen uz pročelje bazilike, a koji se tada prenamijenio u cisternu za vodu.⁶⁰ Upravo su njegov unutrašnji izgled i neki konstruktivni elementi mogli utjecati na kasnija slična zdanja u crkvenoj arhitekturi na zadarskom području. Pitanje namjene sjeverne pastoforije u spomenutoj bazilici još držimo otvorenim. Nju možemo tumačiti i kao manji memorijalni prostor u kojem su se

⁵⁷ Carlo Federico BIANCHI, *Zara cristiana*, sv. 1, Zara, 1877., 120; N. KLAIĆ, I. PETRICIOLI, *Prošlost Zadra, Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, 509.

⁵⁸ P. VEŽIĆ, Prezbiterij katedrale u Zadru, 49 – 65.

⁵⁹ P. VEŽIĆ, The early-medieval phase of the episcopal complex in Zadar, *Hortus artium medievalium*, sv. 1, Zagreb-Motovun, 1995., 150 – 161.

⁶⁰ P. VEŽIĆ, Ranosrednjovjekovna cisterna episkopalnog kompleksa u Zadru, *Diadora*, sv. 9, Zadar, 1980., 517 – 535; P. VEŽIĆ, Prezbiterij katedrale u Zadru, 51 – 54; P. VEŽIĆ, Rezultati istraživanja u prostoru sakristije do katedrale u Zadru, 301 – 326.

privremeno čuvale relikvije. Tako je stvaranjem dodatnih ambijenata omogućen i liturgijski obred namijenjen relikvijama, što je tijekom kasne antike u Zadru bilo isključeno. Zanimljivo je da se pastoforije ne javljaju kod ostalih crkvenih građevina u Zadru. S druge strane, one su istražene kod nekoliko objekata u okolici grada. Tako su dvije pomoćne prostorije dograđene uz južni zid bazilike sv. Ivana Krstitelja u Mulinama na otoku Ugljanu. Pretpostavlja se da su one dio arhitektonskih intervencija koje su izvršene na toj bazilici u razdoblju ranog srednjeg vijeka.⁶¹ Također, u predromanici su u potpunosti adaptirane i bočne pastoforije lepurske crkve sv. Martina. Tada su one dobile i ugaone pilone koji su nosili bačvasti svod. Južna pastoforija kod crkve u Lepurima preuzela je ulogu krstionice,⁶² dok je ona na sjevernoj strani mogla služiti i kao manji molitveni prostor namijenjen relikvijama (Sl. 19). I u toj crkvi bila je ostvarena komunikacija između bočnih prostorija i središnje lađe, kako je to prvotno bilo izvedeno i u zadarskoj katedrali.

Često se kao dodani liturgijski ambijenti na predromaničkim i romaničkim sakralnim objektima javljaju i bočne apside.⁶³ Svetište s tri apside prepoznatljivo je arhitektonsko rješenje koje se susreće među sakralnim objektima na prostoru Italije i Istre,⁶⁴ pa smatramo da su otuda dolazili i utjecaji na naše područje. Na sakralnim objektima u zadarskoj okolici bočne apside uglavnom se javljaju na način da one stoje priljubljeno uz središnju apsidu građevine. To je bio slučaj kod crkve sv. Andrije u Zatonu, ali i kod crkve sv. Barbare u Privlaci.⁶⁵ Priljubljene apside imala je i katedrala u Biogradu,⁶⁶ a možemo uputiti i na izgled predromaničke crkve s troapsidalnim prezbiterijem na položaju Begovača u Biljanima Donjim, koja se na temelju pronađenog crkvenog kamenog namještaja datira u drugu polovicu 9. stoljeća.⁶⁷ Troapsidalni sustav svetišta gdje su apside

⁶¹ M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, 338 – 341.

⁶² N. JAKŠIĆ, Arheološka istraživanja razorene crkvice Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, 189 – 200; Ivan JOSIPOVIĆ, Dva ranosrednjovjekovna ciborija iz Lepura kod Benkovca, *Dani Stjepana Gunjače*, Zbornik radova, ur. T. Šeparović, Split, 2012., 49 – 60.

⁶³ M. JARAK, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća – uvod u studij predromanike*, 130 – 140.

⁶⁴ Branko MARUŠIĆ, Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom, *Histria archaeologica*, sv. 5, Pula, 1974., 5 – 94; Ivan MATEJČIĆ, Tri priloga za prof. Petriciolija, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 36 (Petriciolijev zbornik 2), Split, 1996., 133 – 152; Ivan MATEJČIĆ, *Due chiese medievali, ricerche e restauro. Santa Maria Piccola Presso Vallle e san Tommaso presso Rovigno*, Katalog izložbe, Rovinj, 1997., 11 – 16; Miljenko JURKOVIĆ, Arhitektura karolinškog doba, *Hrvati i Karolinzi*, Rasprave i vrela, Split, 2000., 164 – 189.

⁶⁵ A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 34 – 36, 42 – 43.

⁶⁶ Frane BUŠKARIOL, Luka JELIĆ, O katedrali u Biogradu na Moru, *Biograd i njegova okolica u prošlosti*, Biogradski zbornik 1, ur. Š. Batović, Biograd, 11.-13. 11. 1988., Zadar, 1990., 351 – 372.

⁶⁷ N. JAKŠIĆ, Crkva na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, *Diadora*, sv. 11, Zadar, 1989., 407 – 433.

postavljene bez otklona na vanjskoj plohi zida zadržava se i u kasnijoj gradnji, posebice u Zadru. Na primjer, takvo svetište javlja se kod zadarskih romaničkih crkava kao što su to crkva sv. Krševana i crkva sv. Marije.⁶⁸ Vrlo je vjerojatno da je takva forma svetišta utjecala i na stvaranje križno-četverokonnog tipa crkava s kupolom i tri apside, kakva je u Zadru bila crkva sv. Vida⁶⁹ te u Ninu crkva sv. Križa.⁷⁰ Bočne apside u srednjovjekovnim crkvama služile su za postavljanje dodatnih oltara. Oltar je vjerojatno funkcionirao i u slučajevima kada su se umjesto bočnih apsida dodavale i manje niše u prostoru svetišta (Sl. 21 i 22). Takvi oltari bili su idealni za postavljanje relikvijara, što je dovelo do razvoja liturgijskog obreda namijenjenog štovanju kršćanskih svetaca.⁷¹ Naime, još tijekom 8. stoljeća u karolinškim crkvama na Zapadu formiraju se bočne apside u prostoru prezbiterija, i to u svrhu postavljanja i štovanja relikvija franačkih svetaca. Takvi utjecaji posve sigurno dolaze i do jadranske obale. Dakle, apside su preuzele ulogu zasebnih molitvenih ambijenata unutar postojećih crkava.⁷² S vremenom takvo što je dovelo i do povećanog broja liturgijskih obreda unutar istog sakralnog objekta. Možda se uvođenjem niša i bočnih apsida na jedan način umanjila i potreba za gradnjom kripti, koje su same po sebi zahtijevale puno veće zahvate u arhitekturi. U tome kontekstu valja promatrati i gradnju manjih kapela i niša u unutrašnjosti pojedinih zadarskih crkava, u kojima uglavnom izostaju nalazi kripti.

Za kršćansku liturgiju posebno je bio važan saziv Carigradskog sabora 754. godine te Drugog nicejskog sabora 787. godine kada je odlučeno da se sve svete relikvije stavljaju u oltare crkava u kojima se izvodi euharistijsko slavlje (Sl. 15). Ako to nije bilo moguće, nove odredbe zahtijevale su da se relikvije ukapaju ispod oltara, što je samo po sebi utjecalo na gradnju novih liturgijskih ambijenata.⁷³ Nicejskim saborom zapravo se stvorio poticaj za gradnju brojnih

⁶⁸ U vrijeme predromanike na sjevernom Jadranu nastaje niz trobrodskih crkava koje su imale priljubljene apside. Primjerice, takav su tlocrt imale crkve: Sv. Mihovil na Krku, Sv. Petar u Dragi na otoku Rabu, Katedrala sv. Marije na otoku Rabu, vidi u: Tomislav MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 1-3, Split, 2008., 39, 115 – 138.

⁶⁹ N. KLAJIĆ, I. PETRICIOLI, *Prošlost Zadra, Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, 131 – 132.

⁷⁰ I. PETRICIOLI, Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjeg i novoga vijeka, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 16/17, Zadar, 1969., 299 – 356.

⁷¹ M. JARAK, O karolinškim i bizantskim utjecajima u starohrvatskoj arhitekturi Trpimirova doba, *Opuscula archaeologica*, sv. 22, Zagreb, 1998., 119 – 128; M. JARAK, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća – uvod u studij predromanike*, 130 – 139.

⁷² M. JARAK, O karolinškim i bizantskim utjecajima u starohrvatskoj arhitekturi Trpimirova doba, *Opuscula archaeologica*, sv. 22, Zagreb, 1998., 119 – 128; M. JARAK, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća – uvod u studij predromanike*, 130 – 139.

⁷³ A. ADAM, *Uvod u katoličku liturgiju*, 343.

kripti u karolinškim crkvama, koje su svojevremeno postale i uzor za našu crkvenu arhitekturu, posebno onu s prostora hrvatske države.

Na tragu takvih utjecaja možemo pretpostaviti da je već negdje početkom 9. stoljeća u zadarskoj katedrali sagrađena kripta, koja je pripadala tipu „ukopane“ kripte (Sl. 13 – 16). Neki arhitektonski elementi u njezinoj konstrukciji slični su onima koje nalazimo u kripti novigradske katedrale,⁷⁴ pa smatramo da su obje podignute u istom vremenskom periodu, i to kao kopije puno veće kripte katedrale u Akvileji.⁷⁵ U tim kulturološkim razmjenama nemoguće je negirati franačke utjecaje koji se zasada u Zadru definiraju tek ulomcima crkvene kamene plastike iz druge polovice 8. stoljeća.⁷⁶ Za ranosrednjovjekovnu povijest grada posebno se značajnim čini diplomatsko putovanje biskupa Donata i arhonta Pavla na dvor Karla Velikog 805. godine, s kojim je zapravo omogućen slobodan protok utjecaja karolinške arhitekture u grad koji je tada pripadao carigradskoj Crkvi.⁷⁷ Tako je stvoren preduvjet za gradnju onih liturgijskih ambijenata koji dotada nisu potvrđeni u crkvama sa zadarskog područja. Na tragu takvih razmišljanja, valja ukazati na mogućnost da se upravo u to vrijeme (u prvom desetljeću 9. st.) pristupilo i gradnji spomenute kripte. Tek nekoliko godina kasnije, odlaskom zadarskih dužnosnika u Konstantinopol, otvorio se put da bizantska liturgija uđe u već postojeće obrede Rimske crkve. O tome nam svjedoči i gradnja pastoforija unutar središnje gradske bazilike. Kripta je tada zasigurno poslužila za čuvanje pristiglih relikvija, pretpostavlja se da su u njoj bile pohranjene relikvije solunskih svetica sv. Irene, sv. Chione i sv. Agape, dok su relikvije nove gradske zaštitnice, sv. Anastazije, zauzele istaknuto mjesto u dnu sjevernog broda bazilike (Sl. 15).⁷⁸ Pastoforije i novi hagiografski kulturni sloj čvrsta su potvrda novog crkvenog obreda, za koji je bilo potrebno stvoriti „otvoreni“ tip prezbiterija prohodnog za procesionalnu liturgiju koja je tada

⁷⁴ Na temelju pronađenog crkvenog kamenog namještaja kripta u Novigradu datira se u 8./9. stoljeće. B. MARUŠIĆ, Predromanička skulptura Novigrada, *Diadora*, sv. 16/17 (1994/1995), Zadar, 1995., 325 – 364; Vedrana DELONGA, Miljenko JURKOVIĆ, Nikola JAKŠIĆ, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Split, 2001., 10 – 13.

⁷⁵ V. DELONGA, M. JURKOVIĆ, N. JAKŠIĆ, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, 10 – 13.

⁷⁶ P. VEŽIĆ, The early-medieval phase of the episcopal complex in Zadar, 153 – 157; I. PETRICIOLI, Predromanički ambon iz zadarske katedrale i srodna skulptura, *Starohrvatska spomenička baština – rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zbornik radova, ur. M. Jurković, T. Lukšić, Zagreb, 1996., 209 – 214.

⁷⁷ EINHARDUS, *Vita Karoli Magni* (prijevod Zvezdana Sikirić, komentari Lovorka Čoralčić), Zagreb, 1992., 91 – 92; N. KLAIĆ, I. PETRICIOLI, *Prošlost Zadra, Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, 49 – 67.

⁷⁸ P. VEŽIĆ, Luoghi di culto della cattedrale di Zara, *Hortus artium medievalium*, sv. 11, Zagreb-Motovun, 2005., 275 – 291.

dobila centralan karakter (Sl. 2).⁷⁹ U romanici bazilika sv. Petra (katedrala sv. Stošije) doživljava temeljitu adaptaciju kojom je omogućen još slobodniji pristup prema njezinim dograđenim ambijentima. U to vrijeme pristupilo se i adaptaciji kripte zbog koje je ona bila i značajno proširena (Sl. 13).⁸⁰

Postoji mogućnost da je starija kripta postojala i unutar crkve sv. Ivana Krstitelja (Sv. Nedjeljica) koja se na temelju pronađenog crkvenog namještaja datira u 11. stoljeće.⁸¹ I ta je zadarska crkva imala bočne apside, ali su one bile upisane u njezinu zidnu masu te su bile postavljene puno dalje u odnosu na glavnu apsidu. Pretpostavljamo da su one mogle funkcionirati kao manji oltari namijenjeni relikvijama (?). Na sličan je način riješen i prezbiterij crkve sv. Lovre u Zadru, gdje su pored glavne apside postavljene dvije duboke četvrtaste niše koje I. Petricioli naziva „zakržljanim pastoforijama“.⁸² Vrlo je vjerojatno da su imale istu funkciju kao i one u crkvi sv. Nedjeljice.

O sakralnim prostorima koji su funkcionirali kao dvojne crkve u Zadru i u njegovoj okolici vrlo se malo zna. Ponekad je iznimno teško ustanoviti je li neki dodani ambijent imao funkciju kongregacijskog objekta ili možda neku drugu funkciju, primjerice baptizimalnu, memorijalnu. Koliko nam je poznato, dvojne crkve nisu potvrđene u Zadru. Iako zadarska katedrala nije funkcionirala kao dvojni objekt, važno je uputiti na položaj njezina oratorija, a kasnije katekumeneja, koji je svojedobno mogao imati namjenu manjeg kongregacijskog objekta.⁸³ U tome kontekstu, N. Cambi upućuje i na blizinu položaja ranosrednjovjekovne

⁷⁹ T. Vedriš je ukazao na mogućnost da je kult sv. Anastazije u Zadru mogao zaživjeti i prije 9. stoljeća. Naime, najstariji ikonografski prikaz sv. Anastazije nalazi se u crkvi San Apollinare Nuovo u Ravenni koja je podignuta u 6. stoljeću. Kult te poznate kršćanske svete zaživio je mnogo prije i u Rimu, a osobito je bio poznat na akvilejskom području, što je moglo utjecati na njegovu raniju pojavnost i u Zadru. Trpimir VEDRIŠ, *Nastanak kulta Sv. Anastazije i njegov odraz u Zadru* (9.-14. st), *Historijski zbornik*, god. LV, Zagreb, 2002., 1 – 30. O povezanosti kulta sv. Anastazije s akvilejskim hagiografskih krugom, kojem pripada i sv. Krševan, ranije je uputila i B. Migotti. Branka MIGOTTI, *Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije*, *Arheološki radovi i rasprave*, sv. 11, Zagreb, 1988., 133 – 159. U recentno vrijeme o tome je pisao i N. Jakšić koji je ukazao na kult relikvija svetih Anastazije, Hione, Agape, Irene, Krševana i Zoila koji se njegovao u Cividaleu u samostanu Santa Maria in Valle. Prema izvorima to se moglo dogoditi već u vrijeme patrijarha Sigvalda (+776.) ili prema drugom izvoru u vrijeme vladavine Ludviga i Lotara (830.). Vidi u: N. JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, Split, 2015., 114 – 115.

⁸⁰ P. VEŽIĆ, *Luoghi di culto della cattedrale di Zara*, 275 – 291, fig. 6 i fig. 8.

⁸¹ P. Vežić govori o starijoj građevini na tome položaju kojoj je prvotno pripadala kripta, da bi se onda u 11. stoljeću nad kriptom sagradila predromanička crkva spomenutog naslovnika. P. VEŽIĆ, *Bazilika Sv. Ivana Krstitelja (Sv. Nediljica) u Zadru – prilog poznavanju ranoromaničke arhitekture u Zadru*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 23, Zagreb, 1999., 7 – 16; T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 336 – 342.

⁸² N. KLAJIĆ, I. PETRICIOLI, *Prošlost Zadra, Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, 140.

⁸³ Na to nas upućuje ostatak ograde svetišta s apsidom, ali i sam izgled katekumeneja.

crkve sv. Donata, s kojom je katedrala bila i povezana, pa je opravdano spomenute građevine tumačiti kao specifičan oblik dvojnih crkava u kojima se odvojeno izvodila liturgija.⁸⁴

U zadarskoj okolici postoje crkve za koje smatramo da su funkcionirale kao dvojni objekti kongregacijske namjene, i to u kasnoantičkom vremenu. Tako je u Podvršju (Glavčine) kod Ražanca istražen kompleks dvojnih bazilika, od kojih se ona s južne strane datira u 5. stoljeće, dok je sjeverna bazilika podignuta u 6. stoljeću.⁸⁵ Veća bazilika na sjevernoj strani zasigurno je preuzela ulogu središnjeg kongregacijskog objekta, čime starija crkva gubi prvotnu namjenu. Na položaju u uvali Banjve na otoku Olibu nisu utvrđene dvije crkve, pretpostavlja se da je tu najprije zaživio oratorij (?) do kojeg se onda u 6. stoljeću podigla ranokršćanska crkva.⁸⁶ Vrlo slična situacija utvrđena je i na položaju romaničke crkve sv. Jakova u Vrsima koja je zapravo nastala na temeljima starijeg objekta do kojeg je u neposrednoj blizini prvotno funkcionirao manji oratorij.⁸⁷ Zanimljiv je slučaj i s ranokršćanskim kompleksom u Novalji na otoku Pagu, na kojem se nalazila bazilika posvećena sv. Mariji Velikoj.⁸⁸ S južne strane spomenute bazilike utvrđena je manja jednobrodna građevina (forma dvojnih bazilika?) u kojoj je pronađen iznimno vrijedan relikvijarij.⁸⁹ Ta druga pridodana prostorija očito nije imala kongregacijsku namjenu, već je služila kao manja memorija ranokršćanske bazilike. Dok nam je za bazilike u Podvršju (Glavčine) poznato da su razrušene u prodiranju Slavena/Hrvata⁹⁰ na jadranski prostor, pitanje je u kakvom se obliku izvodila liturgija na brojnih ranokršćanskim lokalitetima koji su preživjeli rušenja te su imali kontinuitet u kasnija stoljeća. Naime, nije nam jasno jesu li stariji objekti zapravo prenamijenjeni u neki liturgijski ambijent novih kongregacijskih crkava. Svakako treba ukazati na mogućnost da su nove crkve zbog proširene liturgije

⁸⁴ N. CAMBI, Srima i dvojne bazilike u Dalmaciji, *Srima – Prižba, Starokršćanske dvojne crkve*, Muzej grada Šibenika, 2005., 59 – 60.

⁸⁵ A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 45 – 50; A. UGLEŠIĆ, *Dvojne ranokršćanske crkve u Podvršju*, Šibenik, 2004.

⁸⁶ A. UGLEŠIĆ, Kasnoantička arhitektura na otoku Olibu, *Olib, otok, selo i ljudi (Arheološka baština otoka Oliba)*, Zagreb-Olib, 2009., 68 – 73.

⁸⁷ Š. BATOVIĆ, Crkva Sv. Jakova u Vrsima, *Arheološki pregled*, sv. 22, Beograd, 1981., 85 – 90.

⁸⁸ P. VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, 121 – 122.

⁸⁹ Radi se o kamenom sanduku s četiri relikvijara koji su danas smješteni u Arheološkom muzeju u Zadru, vidi u: Boris ILAKOVAC, Ranokršćanski relikvijari kesenske (Cissa) biskupije iz Novalje na otoku Pagu, *Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb*, sv. 26-27 (1993.-1994.), Zagreb, 1995., 47 – 65; Josipa BARAKA, Krist i apostoli na relikvijaru iz Novalje u općem kontekstu starokršćanske arheologije, *Archaeologia adriatica*, sv. 2, Zadar, 2008., 113 – 127.

⁹⁰ A. UGLEŠIĆ, *Dvojne ranokršćanske crkve u Podvršju*, Šibenik, 2004.

zahtijevale dodatne prostore u obliku sakristije ili katekumeneja, posebno ako su preuzele ulogu središnjih župno-kongregacijskih objekata. Nije isključeno da su dodani prostori mogli preuzeti i ulogu manjih molitvenih objekata, što je bio slučaj i u Novalji. Takvo što posebno dolazi do izražaja tijekom ranog srednjeg vijeka.

I na susjednom šibenskom području zabilježena je gradnja dvojnih bazilika. Kompleksno nalazište Prižba u Srimi kod Vodica⁹¹ uvelike podsjeća na otkriveni lokalitet u Podvršju kod Ražanca. Bazilike se razlikuju po rasporedu gradnje, pa je tako na Srimi najprije sagrađena sjeverna bazilika koja je služila kao kongregacijski objekt, dok je tek naknadno uspostavljena južna bazilika.⁹² Posve je sigurno da se u njima nije istovremeno izvodilo euharistijsko slavlje, nova crkva gradi se zbog nastalih potreba za većim sakralnim prostorom. Zasad možemo tek pretpostaviti da je sjeverna crkva na Srimi nakon adaptacije i temeljite obnove⁹³ zadržala istu namjenu kakvu je imala i u ranijem razdoblju. Međutim, pitanje je je li taj objekt imao još koju dodatnu funkciju o kojoj je ovisilo i izvođenje liturgijskog obreda u južnoj bazilici.⁹⁴ Dakle, zaključimo, u kasnoantičkom vremenu ne grade se istovremeno dvojni objekti kongregacijske namjene (pa ni oratoriji!) na odabranim položajima jer u samim počecima razvoja kršćanskog kulta nema potrebe za uvođenjem više dnevnih liturgija.⁹⁵ Tek se povećanjem broja pokrštenih tijekom 6. stoljeća dodaju širi i veći sakralni prostori namijenjeni za izvođenje euharistijskog slavlja. Slijedom toga, oni stariji

⁹¹ Zlatko GUNJAČA, Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području, *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*, Znanstveni skup, Vodice, 10.-13. 5. 1976. (*Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 3), Split, 1978., 69 – 80; Z. GUNJAČA, Ostaci arhitekture i analiza građevinskih faza, *Srima – Prižba, Starokršćanske dvojne crkve*, 2005., 10 – 54; N. CAMBI, Srima i dvojne bazilike u Dalmaciji, 54 – 70; A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, Drniš-Zadar, 2006., 27 – 33.

⁹² Bazilike na Srimi različito se datiraju u znanstvenoj literaturi. Jedan dio istraživača sklon je mišljenju da je sjeverna bazilika nastala u 5., a južna u 6. stoljeću, vidi u: Z. GUNJAČA, Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području, 77; A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, 29 – 33. Gunjača je svoja istraživanja revidirao pa je iznio mišljenje da su obje građevine nastale u 6. stoljeću. P. Chevalier je u više navrata iznijela mišljenje da je južna crkva nastala u 6. stoljeću, a sjeverna u 7. stoljeću. Vidi u: P. CHEVALIER, *Les églises doubles de Dalmatie et de Bosnie Herzégovine, Antiquité Tardive*, Paris, 1996., 149 – 159. Na temelju analize crkvenog kamenog namještaja D. Maršić ukazuje na tri razvojne faze bazilika, od 6. do poč. 7. st. Dražen MARŠIĆ, *Srima – Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik, 2005., 73 – 218. Svoj doprinos u istraživanju spomenutog lokaliteta dao je i N. Cambi, vidi u: N. CAMBI, Srima i dvojne bazilike u Dalmaciji, 58.

⁹³ D. MARŠIĆ, *Srima – Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, 73 – 218.

⁹⁴ N. CAMBI, Srima i dvojne bazilike u Dalmaciji, 57 – 58.

⁹⁵ Zbog toga izostaje i pojava više oltara u ranokršćanskim crkvama. Vidi u: N. CAMBI, *Antika*, 215 – 254.

objekti gube svoje prvotne funkcije, pa možemo pretpostaviti da su nerijetko u kasnijim razdobljima mogli služiti i kao liturgijski ambijenti novih crkava.

Tijekom ranog srednjeg vijeka ne jenjava potreba za uvođenjem novih liturgijskih ambijenata, ali i manjih kongregacijskih prostora, u kojima se također izvodilo euharistijsko slavlje. Ipak, u tome razdoblju dolazi do promjena, uvode se dodatni oltari unutar crkava, što znači da se u jednom sakralnom objektu moglo izvoditi i više liturgijskih obreda. Vjerojatno je zbog pomanjkanja prostora rasla i potreba za gradnjom više kongregacijskih objekata (dvojnih) u kojima se odvojeno, ali u isto vrijeme izvodila liturgija (!). Kao primjer takve predromaničke gradnje može nam poslužiti crkva sv. Stošije na Puntamici pored Zadra. Naime, na Puntamici je nad ranokršćanskom crkvom sv. Stošije dograđena posve nova crkva u 9. stoljeću.⁹⁶ Obje crkve imale su odvojene ulaze i odvojen svetišni prostor. Na taj način bilo je omogućeno izvođenje više dnevnih liturgija. U istom vremenu izgrađena je i crkva sv. Petra Starog u Zadru, koja je zanimljiva po tome što se podigla uz ranokršćansku crkvu sv. Andrije.⁹⁷ Putem vrata na apsidi crkve sv. Andrije ostvarena je komunikacija između ta dva sakralna objekta, u kojima se odvojeno izvodila liturgija (Sl. 18). U zidu između dviju apsida crkve sv. Petra Starog postavljena je niša, za koju smatramo da je služila kao manji oltar namijenjen relikvijama (Sl. 22). Vrlo slične apsidalne niše sačuvane su i u crkvi sv. Benedikta u Malsu (Sl. 21). S vremenom relikvijama se nisu posvećivale samo niše i apside. U srednjem vijeku počinju se adaptirati postojeći prostori ili se pak grade sasvim novi objekti koji poprimaju izgled manjih dvorana namijenjenih takvom liturgijskom obredu. Na primjer, kod ranokršćanske crkve sv. Martina u Lepurima kompletno je adaptirana sjeverna pastoforija koja je vrlo vjerojatno poslužila kao manji molitveni prostor (Sl. 19). Tijekom romanike u Zadru se, uz kult svetaca, počinju štovati i osobe iz crkvenog i javnog života grada.⁹⁸ Tako se uz baziliku sv. Marije u Zadru od 1105. do 1111. podiže zvonik i kapitularna

⁹⁶ I. PETRICIOLI, Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., sv. 4, Split, 1955., 7 – 23; N. KLAČIĆ, I. PETRICIOLI, *Prošlost Zadra, Zadar u srednjem vijeku do 1409*, 134 – 136; A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 30 – 33.

⁹⁷ Ivo PETRICIOLI, Svetislav VUČENOVIĆ, Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru, *Diadora*, sv. 5, Zadar, 1970., 177 – 202; A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, 21 – 22. Svoj doprinos u tumačenju crkve dao je i M. Jurković koji je dvobrodni prostor iz razdoblja predromanike interpretirao kao vanjsku kriptu ranokršćanske crkve sv. Andrije. Miljenko JURKOVIĆ, Sv. Petar Stari u Zadru i njegova kriptu, *Starohrvatska prosvjeta*, 3., sv. 24, Split, 1997., 77 – 90; N. JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, 30, sl. 22. U recentno vrijeme crkvi je pažnju posvetio i P. Vežić koji je pristupio analizi njezinih razvojnih faza. P. VEŽIĆ, Crkva sv. Petra Starog i Bianchijeva edicola s. Marina u Zadru, *Diadora*, sv. 29, Zadar, 2016., 151 – 170.

⁹⁸ T. VEDRIŠ, Nastanak kulta Sv. Anastazije i njegov odraz u Zadru (9.-14. st), 1 – 30.

dvorana u kojoj se naknadno postavilo tijelo opatice Vekenege.⁹⁹ Gradnjom kapitularne dvorane do crkve sv. Marije zapravo je uspostavljena forma vanjske kripte koja je služila za sasvim drugačiji liturgijski obred od onog koji se izvodio u središnjem kongregacijskom objektu (Sl. 20).

ZAKLJUČAK

U zaključnim razmatranjima možemo ukazati na nekoliko specifičnih pojava koje su obilježile crkvenu arhitekturu u Zadru i na prostoru njegove okolice. U samim počecima gradnje tijekom kasne antike izostaju nalazi liturgijskih ambijenata kao što su pastoforije i narteks. Početkom 6. stoljeća proširen je liturgijski obred te se oni počinju sve slobodnije uvoditi u arhitekturu. Tada posebno dominira izgradnja krstionica, među kojima se primjećuje i upotreba crkvenih konsignatorija. Dalje, možemo zaključiti da se tijekom predromanike zadržavaju svi oni liturgijski ambijenti koji su postojali i u kasnoj antici. Početkom 9. stoljeća u bazilici sv. Petra u Zadru dograđuju se pastoforije, što nam je zapravo potvrda uvođenja bizantskog crkvenog obreda u liturgiju Rimske crkve. Uz promjene u liturgiji, rani srednji vijek donosi još nekoliko „noviteta“ u arhitekturi. Zbog razvoja kulta kršćanskih svetaca dograđuju se posve novi liturgijski ambijenti kao što su kripte. Prvi prostor takve namjene dograđen je u zadarskoj katedrali. Također, u crkvama se povećava broj manjih oltara. Oltari su najčešće bili uklopljeni u prostorima bočnih apsida i niša. Sve više je izvjesno da su oni služili za liturgiju namijenjenu relikvijama. Dodatni oltari potvrđuju i uvođenje više dnevnih liturgija unutar crkvenih građevina. Jačanjem kršćanske religije i štovanjem kulta svetaca oltari postaju premaleni, pa se tijekom romanike dograđuju sasvim novi objekti do postojećih kongregacijskih crkava. Tako su zapravo formirani prostori koji su u tlocrtu imali oblik „dvojnih“ crkava.

⁹⁹ I. PETRICIOLI, Umjetnička baština samostana Sv. Marije u Zadru, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 13/14, Zadar, 1968., 63 – 102.

IZVORI:

EINHARDUS, *Vita Karoli Magni* (prijevod Zvezdana Sikirić, komentari Lovorka Čoralić), Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1992.

LITERATURA:

Adolf ADAM, *Uvod u katoličku liturgiju*, Zadar – Hrvatski institut za liturgijski pastoral, 1993.

Anđelko BADURINA, *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva. Uvod u ikonologiju*, Zagreb, 1979., 1990.

Josipa BARAKA, Krist i apostoli na relikvijaru iz Novalje u općem kontekstu starokršćanske arheologije, *Archaeologia adriatica*, 2, Zadar, 2008., 113 – 127.

Šime BATOVIĆ, Crkva Sv. Jakova u Vrsima, *Arheološki pregled*, 22, Beograd, 1981., 85 – 90.

Janko BELOŠEVIĆ, Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta “Crkvina” u selu Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 31(18), Zadar, 1993., 121 – 143.

Janko BELOŠEVIĆ, Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra, *Diadora*, 18/19, Zadar, 1996.-1997., 301 – 350.

Carlo Federico BIANCHI, *Zara cristiana*, 1, Zara, 1877.

Frane BUŠKARIOL, Luka JELIĆ, O katedrali u Biogradu na Moru, *Biograd i njegova okolica u prošlosti: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*. Biogradski zbornik, 1, Zadar, 1990., 351 – 372.

Nenad CAMBI, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, *Materijali*, 12, (ur. Šime Batović), 9. kongres arheologa Jugoslavije, Zadar, 1976., 239 – 282.

Nenad CAMBI, *Triconch Churches on the Eastern Adriatic, Actes du Xe Congres International d'archeologie Chretienne*, Thesssalonique, 28. 9.-4.10. 1980., 2, Thesalonique – Citta` del Vaticano, 1984., 45 – 54.

Nenad CAMBI, *Antika*, Zagreb, 2002.

Nenad CAMBI, Srma i dvojne bazilike u Dalmaciji, *Srima – Prižba, Starokršćanske dvojne crkve*, Muzej grada Šibenika, 2005., 57 – 70.

Pasquale CHEVALIER, Les baptistères paleochrétiens de la province Romaine de Dalmatie, *Diadora*, 10, Zadar, 1988., 111 – 163.

Pasquale CHEVALIER, Les églises doubles de Dalmatie et de Bosnie Herzégovine, *Antiquité Tardive*, Paris, 1996., 149 – 159.

Pasquale CHEVALIER – Josip MARDEŠIĆ, La ville de Salone dans l'antiquité tardive: déprise spatiale, mutations et renouveau de la parure monumentale, *Hortus artium medievalium*, 12, Zagreb-Motovun, 2006., 55 – 69.

Giuseppe CUSCITO, L'arredo liturgico nelle basiliche paleocristiane della “Venetia” orientale, *Hortus artium medievalium*, 5, Zagreb-Motovun, 1999., 87 – 104.

Vedrana DELONGA, Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima, *Hrvati i Karolinzi 1* (Rasprave i vrela), Split, 2000., 216 – 249.

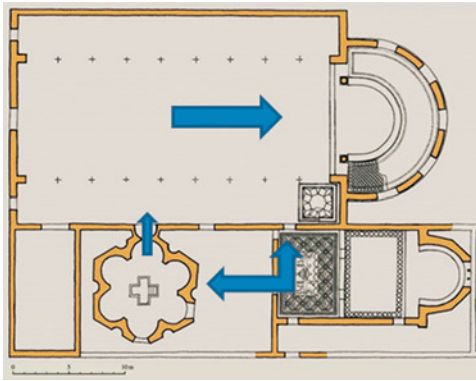
- Vedrana DELONGA – Nikola JAKŠIĆ – Miljenko JURKOVIĆ, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Split, 2001.
- Ejnar DYGGVE, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split, 1996.
- Noël DUVAL, Les installations liturgiques dans les églises paléochrétiennes, *Hortus artium medievalium*, 5, Zagreb-Motovun, 1999., 7 – 31.
- Igor FISKOVIĆ, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti, *Arheološki radovi i rasprave*, 8/9, Zagreb, 1982., 159 – 218.
- Zlatko GUNJAČA, Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području, *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*, Znanstveni skup, Vodice, 10.-13. 5. 1976. (=Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 3), Split, 1978., 69 – 80.
- Zlatko GUNJAČA, Krstionica starokršćanske dvojne bazilike na Srimi, *Libnidos*, 7, Ohrid, 1989., 165 – 180.
- Zlatko GUNJAČA, Ostaci arhitekture i analiza građevinskih faza, *Srima – Prižba, Starokršćanske dvojne crkve*, 2005., 9 – 54.
- Boris ILAKOVAC, Vranska regija u rimsko doba, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 18, Zadar, 1971., 75 – 134.
- Boris ILAKOVAC, Ranokršćanski relikvijari kesenske (Cissa) biskupije iz Novalje na otoku Pagu, *Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb*, 26-27., Zagreb, 1993. - 1994., 47 – 65.
- Nikola JAKŠIĆ, Crkva na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, *Diadora*, 11, Zadar, 1989., 407 – 439.
- Nikola JAKŠIĆ, Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji, *Diadora*, 15, Zadar, 1993., 127 – 144.
- Nikola JAKŠIĆ, Arheološka istraživanja razorene crkvice Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s. 27, Split, 2000., 189 – 200.
- Nikola JAKŠIĆ, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, Split, 2015.
- Mirja JARAK, O karolinškim i bizantskim utjecajima u starohrvatskoj arhitekturi Trpimirova doba, *Opuscula archaeologica*, 22, Zagreb, 1998., 119 – 128.
- Mirja JARAK, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća – uvod u studij predromanike*, Split, 2013.
- Hubert JEDIN, *Velika povijest crkve (I. Od praopćine do ranokršćanske velecркve, II. Crkva Carstva poslije Konstantina Velikog, III. Srednjovjekovna crkva)*, Zagreb, 1971., 1972., 1995.
- Ana JORDAN KNEŽEVIĆ, Ranokršćanske crkve s kontinuitetom u predromanici u Zadru, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru*, 52, Zadar, 2010., 121 – 148.
- Ivan JOSIPOVIĆ, Dva ranosrednjovjekovna ciborija iz Lepura kod Benkovca, *Zbornik radova – Dani Stjepana Gunjače*, Split, 2012., 49 – 60.
- Radomir JURIĆ, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, *Biograd i njegova okolica u prošlosti*, Znanstveni skup, Biograd, 11.-13. 11. 1988., Biogradski zbornik, 1, Zadar, 1990., 279 – 318.
- Miljenko JURKOVIĆ, Sv. Petar Stari u Zadru i njegova kripta, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 24, 1997., 77 – 90.
- Miljenko JURKOVIĆ, Arhitektura karolinškog doba, *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, Split, 2000., 164 – 189.

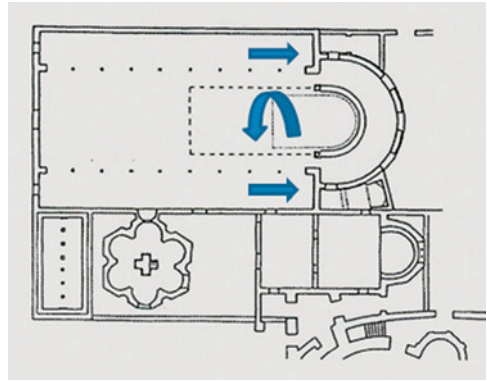
- Nada KLAJČ – Ivo PETRICIOLI, *Prošlost Zadra, Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar, 1976.
- Richard KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London, 1986.
- Tomislav MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 1-3, Split, 2008.
- Dražen MARŠIĆ, *Srima – Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik, Muzej grada, 2005., 73 – 218.
- Branko MARUŠIĆ, Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom, *Histria archaeologica*, 5, Pula, 1974., 5 – 94.
- Ivan MATEJČIĆ, The episcopal palace at Poreč – results of recent exploration and restoration, *Hortus artium medievalium*, 1, Zagreb-Motovun, 1995., 84 – 89.
- Ivan MATEJČIĆ, Tri priloga za prof. Petriciolija, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 36 (*Petriciolijev zbornik 2*), Split, 1996., 133 – 152.
- Ivan MATEJČIĆ, *Due chiese medievali, ricerche e restauro. Santa Maria Piccola Presso Vallle e san Tommaso presso Rovigno*, Katalog izložbe, Rovinj, 1997., 11 – 16.
- Branka MIGOTTI, Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije, *Arheološki radovi i rasprave*, 11, Zagreb, 1988., 133 – 159.
- Branka MIGOTTI, Dalmacija na razmeđu Istoka i Zapada u svjetlu međusobnog odnosa jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 24/25., Zagreb, 1992., 163 – 182.
- Ante MILOŠEVIĆ, *Crkva Sv. Marije, mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kod Knina*, Split, 2000.
- Ana MIŠKOVIĆ, Liturgijski ambijenti i instalacije ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području, *Doktorska disertacija*, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2012.
- Ivo PETRICIOLI, Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 4, Split, 1955., 7 – 2.
- Ivo PETRICIOLI, Umjetnička baština samostana Sv. Marije u Zadru, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 13 – 14, 1968., Zadar, 63 – 102.
- Ivo PETRICIOLI, Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjeg i novoga vijeka, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 16/17, Zadar, 1969., 299 – 356.
- Ivo PETRICIOLI, *Katedrala sv. Stošije u Zadru*, Zadar, 1985.
- Ivo PETRICIOLI, Predromanički ambon iz zadarske katedrale i srodna skulptura, *Starohrvatska spomenička baština – rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zbornik radova znanstvenog skupa koji je održan od 6.-8. listopada 1992., Zagreb, 1996., 209 – 214.
- Ivo PETRICIOLI – Svetislav VUČENOVIĆ, Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru, *Diadora*, 5, Zadar, 1970., 177 – 202.
- J. B. W. PERKINS, *Roman Imperial Architecture*, London, 1994.
- Clementina RIZZARDI, L'impianto liturgico nelle chiese ravennati (V-VI secolo), *Hortus artium medievalium*, 5, Zagreb-Motovun 1999., 67 – 87.
- Mate SUIĆ, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, *Ljetopis Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti*, 64, Zagreb, 1960., 230 – 249.
- Mate SUIĆ, *Zadar u starom vijeku, Prošlost Zadra*, knj. 1, Zadar, 1981.

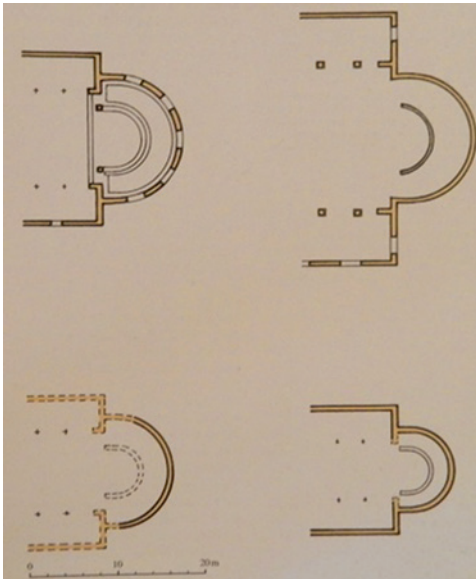
- P. TESTINI, *Archeologia cristiana*, Roma, 1980.
- Ante UGLEŠIĆ, Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spomenika na Dugom otoku, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 32(19), Zadar, (1992.-1993.), 1993., 151 – 176.
- Ante UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2002.
- Ante UGLEŠIĆ, *Dvojne ranokršćanske crkve u Podvršju*, Šibenik, 2004.
- Ante UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, Drniš-Zadar, 2006.
- Ante UGLEŠIĆ, Kasnoantička arhitektura na otoku Olibu, *Olib, otok, selo i ljudi (Arheološka baština otoka Oliba)*, Zagreb-Olib, 2009., 68 – 73.
- Trpimir VEDRIŠ, Nastanak kulta Sv. Anastazije i njegov odraz u Zadru (9.-14. st), *Historijski zbornik*, god. LV, Zagreb, 2002., 1 – 30.
- Pavuša VEŽIĆ, Ranosrednjovjekovna cisterna episkopalnog kompleksa u Zadru, *Diadora*, 9, Zadar, 1980., 517 – 535.
- Pavuša VEŽIĆ, Sklop župne crkve sv. Asela, bivše katedrale u Ninu, *Starohrvatska prosvjeta*, 3.s. 15, Split, 1985., 201 – 215.
- Pavuša VEŽIĆ, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 12, Zagreb, 1986., 161 – 177.
- Pavuša VEŽIĆ, Starokršćanski sloj katedrale u Zadru, *Diadora*, 10, Zadar, 1988., 165 – 183.
- Pavuša VEŽIĆ, Prezbiterij katedrale u Zadru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, Split, 1990., 49 – 68.
- Pavuša VEŽIĆ, Rezultati istraživanja u prostoru sakristije do katedrale u Zadru, *Diadora*, 12, Zadar, 1990., 301 – 326.
- Pavuša VEŽIĆ, The early-medieval phase of the episcopal complex in Zadar, *Hortus artium medievalium*, 1, Zagreb-Motovun, 1995., 150 - 161.
- Pavuša VEŽIĆ, Ninska crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja, *Starohrvatska spomenička baština – rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža: Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6.-8. listopada 1992.*, Zagreb, 1996., 87 – 99.
- Pavuša VEŽIĆ, Bazilika Sv. Ivana Krstitelja (Sv. Nediljica) u Zadru – prilog poznavanju ranoromaničke arhitekture u Zadru, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 23, Zagreb, 1999., 7 – 16.
- Pavuša VEŽIĆ, Luoghi di culto della cattedrale di Zara, *Hortus artium medievalium*, 11, Zagreb-Motovun, 2005., 275 – 291.
- Pavuša VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar, 2007.
- Pavuša VEŽIĆ, Dalmatinski šesterolisti: sličnosti i razlike, *Ars adriatica*, 2, Zadar, 2012., 41 – 74.
- Pavuša VEŽIĆ, *Episkopalni kompleks u Zadru*, Zadar, 2013.
- Pavuša VEŽIĆ, Crkva sv. Petra Starog i Bianchijeva edicola s. Marina u Zadru, *Diadora*, 29, Zadar, 2016., 151 – 170.

SLIKA 1. Sv. Petar (Zadar) – povezanost liturgijskih ambijenata u ranokršćanskoj bazilici (A. Jordan Knežević prema P. Vežić, 2007.)

SLIKA 2. Sv. Petar (Zadar) – povezanost liturgijskih ambijenata u ranokršćanskoj bazilici tijekom predromanike (A. Jordan Knežević prema P. Vežić, 2007.)

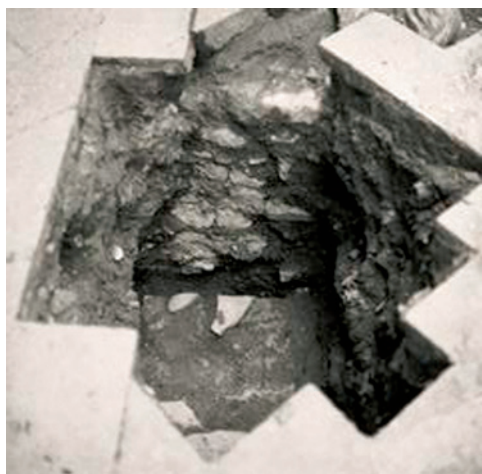
SLIKA 3. Apside sa subselijem i prolazom iza njih: Zadar – Katedrala, Salona – Katedrala, Novalja – Sv. Marija, Rab – Sv. Ivan Evanđelist (prema P. Vežić, 2007.)

SLIKA 4. Sv. Ivan Krstitelj (Stivan) u Mulinama na otoku Ugljanu – subselija unutar apside bazilike (Fototeka AMZd)

SLIKA 5. Ostaci subselija (4. st.) unutar sakristije katedrale u Zadru (prema P. Vežić, 2007.)

SLIKA 6. Trg Sv. Stošije (Zadar) – pogled na dio antičkog kanalizacijskog sustava pred zadarskom katedralom (Fototeka AMZd)

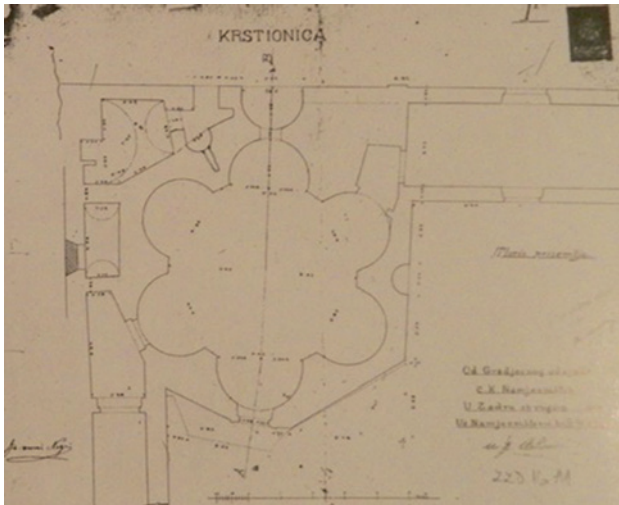
SLIKA 7. Trg Sv. Stošije (Zadar) – arheološko sondažno istraživanje prostora pred katedralom (Fototeka AMZd)

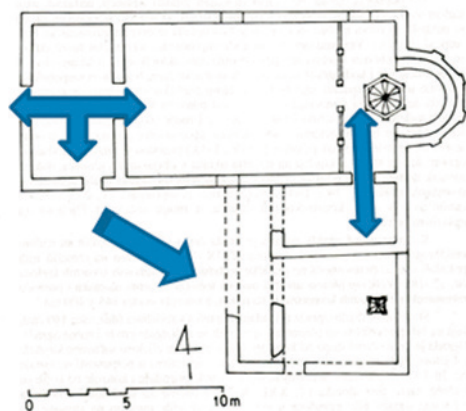
SLIKA 8. Sv. Ivan Krstitelj (Stivan) u Mulinama na otoku Ugljanu – dodana apsida (konsignatorij) kod krstionice bazilike (Fototeka AMZd)

SLIKA 9. Sv. Martin u Pridrazi – dodana apsida (konsignatorij) kod krstionice crkve (foto A. Jordan Knežević)

SLIKA 10. Prvi crtež zadarske krstionice iz 1916. godine prema Ć. M. Ivekoviću (prema Konzervatorski ured u Zadru, P. Vežić 2007.)

SLIKA 11. Predromanička faza crkve Sv. Bartolomeja (Galovac) – primjer rastvorenog nartekse koji je povezan sa crkvom i njezinom krstionicom (foto A. Jordan Knežević prema J. Belošević 1997.)

SLIKA 12. Sv. Martin (Pridraga) – primjer crkve s dva nartekse. Na slici je prikazan nartekse crkve s dva nartekse (foto A. Jordan Knežević)

SLIKA 13. Zadar (Sv. Stošija) – pogled na unutrašnjost romaničke kripte (foto A. Jordan Knežević)

SLIKA 14. Zadar (Sv. Stošija) – pogled na starije konstrukcije zidova unutar romaničke kripte (foto A. Jordan Knežević)

SLIKA 15. Zadar (Sv. Stošija) – sačuvana konfesija u kripti zadarske katedrale (foto A. Jordan Knežević)

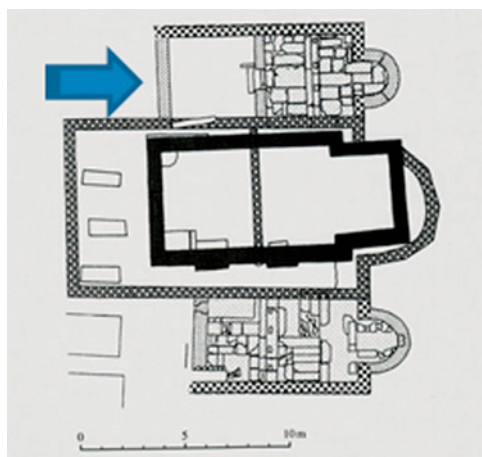
SLIKA 16. Zadar (Sv. Stošija) – pogled na reupotrebenu kamenu plastiku iz starije crkve (foto A. Jordan Knežević)

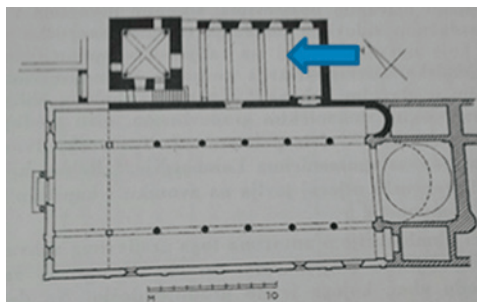
SLIKA 17. Crkva Sv. Stošije na Puntamici (gornja crkva) – primjer gradnje nove crkve kongregacijske namjene (Fototeka AMZd)

SLIKA 18. Crkva Sv. Petra Starog u Zadru – primjer gradnje nove crkve kongregacijske namjene (foto A. Jordan Knežević)

SLIKA 19. Crkva Sv. Martina u Lepurima (sjeverna pastoforija) – primjer adaptacije pomoćnog prostora koji je prenamijenjen za liturgijski ambijent posvećen relikvijama (?) (tlocrt prema N. Jakšić, 2000.)

SLIKA 20. Crkva Sv. Marije u Zadru (prema N. Šegviću) – primjer dogradnje pomoćnog prostora koji je prenamijenjen za Vekeneginu grobnicu

SLIKA 21. Crkva Sv. Benedikta (Mals) – dodane apsidalne niše u istočnom zidu crkve (prema M. Jarak 2013.)

SLIKA 22. Sv. Petar Stari (Zadar) – niša uklopljena u zidnu masu između apsida u kojoj je bio smješten manji oltar (foto A. Jordan Knežević)

Ana JORDAN KNEŽEVIĆ

TRIBUTE TO THE RESEARCH OF LITURGICAL AMBIENCES IN
CHURCH ARCHITECTURE FROM THE ZADAR AREA IN THE
PERIODS OF EARLY CHRISTIANITY AND EARLY MIDDLE AGES

SUMMARY

In this paper, the author presents new knowledge regarding liturgical ambiences in church architecture from the Zadar area in the periods of Late Antiquity and Early Middle Ages. In the first part of the paper, the author analyses those ambiences that were usually added to sacral objects during Early Christianity due to being needed in liturgical celebrations. A fact of major interest is that ambiences such as narthexes or pastophories had not been included from the earliest days of church building; they had not been introduced in church architecture before the 6th century. During this period, the number of newly erected baptisteries was almost doubled. New ambiences, such as cathecumenium and consignatorium, were introduced in the 6th century; this was an indication that the liturgical ritual was developed, and that the number of the baptised grew. The second part of the paper tackles liturgical ambiences added to sacral buildings in the Pre-Romanic and Romanic periods. The most comprehensive interventions were made in Zadar's central basilica of St. Peter, extended in the Pre-Romanic period by pastophories and the crypt, which considerably enlarged the space of its presbytery. In the Pre-Romanic and Romanic periods, side apses often appeared as liturgical ambiences in sacral objects. Simple smaller niches, mainly incorporated into the mass of the sidewalls, occasionally replaced them. The added apses and niches were undoubtedly intended to serve as separate praying sites within the existing churches. Since such smaller ambiences mainly served for liturgy including relics, it may be concluded that their existence was registered following the development of the cult of Christian saints in the Zadar area, that is to say, from the 9th century onwards. Introducing additional praying sites within or next to the existing churches enabled celebrating multiple daily liturgies during the Middle Ages, which was not the case in Late Antiquity.

Keywords: Zadar (Jader); Late Antiquity; Early Middle Ages; liturgical ambiences; Church of Rome; Byzantine church ritual.